
Some Notes on the Origins of the 'Kaddish Yathom' (Orphan's Kaddish) / קצת ענייני קדיש-יתום ומנהגיו

Author(s): ישראל מ' תא-שמע and Israel M. Ta-Shema

Source: *Tarbiz* / תרביץ, תמוז-אלול תשמ"ד, כרך נג, (תשמ"ד), pp. 559-568

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23596109>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

קצת ענייני קדיש־יתום ומנהגיו

מאת

ישראל מ' תא־שמע

מדרש האגדה על רבי עקיבא והמת¹ מספר, כי רבי עקיבא גאל מת אחד מדינה של גיהנום, על ידי זה שהעמיד את בנו של המת 'לפני הקהל ואומר ברכו, והם ענו אחריו ברוך ה' המבורך' (מחזור ויטרי, עמ' 113). סוד זה למד רבי עקיבא מפי המת עצמו, ששמע כן ממלאכי החבלה הממונים עליו, שאמרו: 'אלמלי היה לו לעני זה בן שהוא עומד בקהל ואומר ברכו את ה' המבורך והם עונים אחריו (ו) יהא שמיא רבא מברך, מיד מתירין אותו מן הפורענות'. ש' הורוויץ הגיה שם: 'והם עונים אחריו ברוך ה' המבורך לעולם ועד, או יאמר יתגדל ועונין אחריו יש"ר מברך' וכו'. אולם, כבר העיר ל' גינצבורג (ראה: הערה 1), כי אין להגדה זו יסוד וכל הקטע מדבר באמירת 'ברכו' ובעניית הקהל, שלא נוסחה אז כבימינו. ואף על פי שבספר אור זרוע (ח"ב, סימן נ) ביקש ללמוד מכאן על עצם מקורו של מנהג קדיש־יתום, אין הדבר כך לפי רוב הנוסחאות שבידינו.

שריד לעניות אחרות שהיו מקובלות בעבר על אמירת 'ברכו' מפי החזן רואה גינצבורג בתפילה הקצרה, שנהגו לאומרה בעת אמירת 'ברכו' ופתיחתה: 'יתברך וישתבח ויתפאר שמו של מלך מלכי המלכים' וכו' (דאה סדור 'עבודת ישראל', עמ' 76). תפילה זו נהוגה היתה כבר בראשית המאה הי"ב בברצלונה, כפי עדותו של הרב יהודה הברצלוני בספר העתים (עמ' 250): 'והא מילתא נהגו כל ישראל בכל בתי כנסיות לישב בכוכב, ראשיהם כפופים, בשעה שאומר הש"צ ברכו, והן אומרים ישתבח ויתפאר וכו'. וכ"כ נמי רב עמרם גאון². הוא עצמו מתנגד למנהג זה וסבור, שעל הצבור לישב במנוחה ולהמתין לש"ץ

¹ מדרש זה נמצא בנוסחים שונים ובמקומות שונים, וקשה מאד לקבוע את מקורו הראשון, אף כי אין להטיל ספק, כך דומה, במקורו הא"י. ראה המקבילות שציין מ' היגר, מבוא למסכת כלה, ניריורק תרצ"ו, עמ' 68–72, ודברי ל' גינצבורג בגניזת שכת, א, תרפ"ח, עמ' 235–237. בגלל ריבוי הנוסחים והספיקות ויתרתי על הבאת דברים מגוף המעשה, לכד קצת מנוסח מחזור ויטרי הנחון במישרין לענייננו. ראה גם דברי מ' איש־שלום, נספחים לסדר אליהו זוטא, ווינא תרס"ד, עמ' 23–25.

² כבר העיר י' שור, כי לפנינו אין הדבר נמצא בסדור רע"ג. ומה שציין ל' גינצבורג כמראה מקום לסדור זה, בשחרית של שבת, היא תוספת בסדור (ראה: י' צימלס, 'בגליוני רב סעדיה'; חקירות, ספר רס"ג, ירושלים

בהאזנה ומתוך תשומת-לב, אך סיים ואמר: 'ואע"ג דכתבין מה דשמיע לן ומה דסבירא לן לעניות דעתין בהא מילתא, מכל מקום מאי דנהגו ברוב בתי כנסיות בישראל, אין כח ביד אדם לזוז מאותו מנהג. וכל שכן בכי הא מילתא' — עמדה מאד בלתי אופיינית לספר. לדברי גינצבורג: 'המנהג שזכר כבר אצל הגאונים... לאמור אחר ברכו התפילה הקצרה ישתבח ויתפאר וכו', שהיה קשה כבר לראשונים, עיי"ש בספר העתים, הוא מזמן קדום, קודם שנהגו לענות ברכו את ה' המבורך לעולם ועד, אלא יש שענו "אמן יהא שמיה", יש שענו "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" ויש שענו "ישתבח ויתפאר", שעיקרו לשון הקדיש'. אולם, נראה יותר כי אין תפילת "ישתבח ויתפאר" בגדר עניה לקריאת 'ברכו', אלא תפילה עצמאית היא, ועניינה יבואר להלן.

מדרש רבי עקיבא והמת דוגמה בלבד הוא לעקרון סגולת הבן לזכות לאביו המת ולהקל עליו בדינו. דבר זה עולה מן המדרש שפירסם ל' גינצבורג עצמו כמה שנים לאחר מכן³ מתוך קטעים חדשים שגילה, ובהם משובץ מעשה המת בתוך דרשה ארוכה של אגדה, שכל מטרתה אינה אלא לקבוע את העקרון הזה של זכיית הבן לאביו המת על ידי תפילה ומעשים טובים לעילוי נשמתו. כידוע, הראה י"נ אפשטיין,⁴ כי מדרש זה, מדרש 'ל"ב מדות' (=משנת רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי), חדש הוא יחסית, וקבע את זמנו למאה השביעית, לפני כבוש ארץ ישראל על-ידי המוסלמים (שם, עמ' 352).⁵ אחריו הוכיח מ' צוקר,⁶ כי זמנו של עיקר המדרש הזה מאוחר יותר, במאה העשירית, והוא נתחבר כנראה על-ידי אחד מתלמידי רב סעדיה גאון, ששאב הרבה מתורת רבו.⁷ בתקופה זו נתחדש, כנראה, בישראל עקרון הצלת האב על-ידי תפילה ומעשים טובים בעבורו,⁸ ואז הוקדש

תש"ג, עמ' תקנח, ומהד' ד' גולדשמיט, ירושלים תשל"ב, עמ' ע) וכבר היתה בו בראשית המאה הי"ב. הקטע החדש שפירסם ש' אברמסון, 'לתולדות ה"סידור"', סיני פא (תשל"ז), עמ' קפא-רכו, מסתיים בדיוק כאן, במלים: 'ברכו... ועונין ברוך', ונראה שלא היה שם כלפנינו.

³ ל' גינצבורג, 'שלוש דרשות קטועות ממדרש שאינו ידוע', תרכ"ד (תרצ"ג), עמ' 305–307, 321–323.

⁴ י"נ אפשטיין, 'ל"משנת ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי"', תרכ"ד (תרצ"ג), עמ' 343–353.

⁵ לענין זה חזר אפשטיין במאמרו: 'משנת רבי אליעזר', *HUCA* 23 (1950/1), חלק עברי, עמ' א-טז.

⁶ מ' צוקר, 'לפתרון בעיית ל"ב מידות ומשנת רבי אליעזר', *PAAJR* 23 (1954), חלק עברי, עמ' א-לט.

⁷ לאחרונה הגיע מ' מורשת על סמך בדיקה לשונית למסקנה כי: 'אין איפוא הצדקה לצדד בדעתו של מ' צוקר ולאחריו עד המאה ה-10, אך... נראית לנו מאוששת דעתם של אפשטיין ואלבק שיש ליחסו למאה ה'ח-ח'. ראה: מ' מורשת, 'ללשונה של "משנת רבי אליעזר"', ספר בראילין יא (תשל"ג), עמ' 220. קשה להבין את דבריו. מה בכך ש'למועטים מאד מביניהם [=חידושי הלשונות של המדרש] מצאנו תיעוד מאוחר... ולא נבוא בגינים למסקנא על איחורו של המדרש מעבר למאה ה-8'. צוקר הוכיח את טענתו בהוכחה ספרותית ישירה, ובזה צריך היה לטעון נגדו, ולא בטענת חוסר-תיעוד (בתקופה דלת-תיעוד כזו).

⁸ קדם לו עקרון הצלת המת על-ידי התערבות צדיק, או בעל-זכויות, כעני מרוד וכד'. עקרון כללי זה רווח היה בסוף תקופת הגאונים, וכבר רב שרירא ורב האי בנו נשאלו על אמיתותו. ראה המקורות באוצר הגאונים לחגיגה, חלק התשובות, עמ' 27 ואילך, והערותיו של לוינ' שם. גאונים אלה היו סבורים, כי ניתן בדרך זו להקל מעל עונשו של מת, אך לא להרבות על שכרו. וכך השיב גם רב נסים גאון (ראה המקורות אצל ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 335). לעומת זה, ר' אברהם ב"ר חייא הנשיא (בספרו הגיון הנפש, לייפציג

ככמה מנהגים מקום בראש התפילה — סמוך ל'ברכו' וברוח המעשה דרבי עקיבא — לתפילת היחידים בעד מתייהם.⁹ אופייה האישי של תפילה זו ניכר מדברי הברצלוני עצמם, שהרי לדבריו אמרוה בשיבה, 'בכוכב, ראשיתן כפופים', ככתפילת נפילת-אפיים שאחר 'שמונה-עשרה', שהיא המקום הקדום לתפילתו האישית של היחיד.¹⁰ מנהג זה אינו ספרדי דווקא, וכבר ידוע היה יפה באותם ימים גם לאשכנזים, ותמצאהו אל נכון במחזור ויטרי (עמ' 64) ובסדור רבינו שלמה (מהד' מ' הרשלר, עמ' פב).

לעניין זה יש לקשור גם את מנהג אשכנז הקדמון לומר פסוק 'גדל נא כח ה'' (במ' יד, יז) כענייה לאמירת קדיש-שלפני-ברכו בפי החזן, או שאמרו פסוק 'זכור רחמך' (תה' כה, ו); ראה: סדור רבינו שלמה, שם, עמ' עה). אלו הם פסוקי תחנון טיפוסיים, שנאמרו כהקדמה (ובמקביל לאמירת הקדיש שבפי החזן) לתפילה האישית בעד המתים הבאה מיד לאחריהם, במקביל לאמירת 'ברכו' בפי החזן. ושים לב לקשר ההדוק שבין 'ברכו' לקדיש, שמיד נדבר בו ביתר הרחבה, הבולט מאד בצומת-תפילה זה שבין 'ישתבח' ל'יוצר אור', אשר הוא מקום פתיחתה של התפילה בציבור הקדומה.

קשר דומה בין 'ברכו' ל'חצי' קדיש נתקיים במנהג אשכנז הקדמון גם בסופה של תפילת 'שמונה-עשרה', שם נהגו לכבד את האבל באמירת חצי קדיש ו'ברכו' בין סיום תפילת היחידים לבין תחילת חזרת הש"ץ. מאוחר יותר נשתקע המנהג הזה וכבר אינו נודע כיום לא מפי סופרים ולא מפי ספרים, ולאחרונה הקדיש לו דברים פרופ' גוגנהיימר,¹¹ שהאיר היטב דברי המהרי"ל באחת מתשובותיו, וסיים כך:

תר"ך, עמ' לג) סבור, כי אין שום תועלת במעשי החיים כלפי המתים פרט להשבת גזילתם וזכות תורה שלימדו בחייהם. בדברי רב שריא ורב האי אין כל זכר לקיומם של מנהגים מסויימים כלשהם, ליטורגיים או אחרים, המכוונים להצלת המתים, ומדובר על פרעון חובות ומעשי צדקה באופן כללי לגמרי. אכן, בדברי ר' אברהם ב"ר חייא כבר ניכר קיומו של מנהג ספציפי: 'וכן כל החושב על מעשה בניו ובני עמו שהם עושים בגללו אחרי מותו ומתפללים בעדו... בתלמוד אין זכר לנושא, למעט את השאלה היסודית האם יש כפרה למתים?'. ראה בבלי כריתות ו, ע"א ועוד. וראה א"א אורבך, חז"ל — אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 451–453. הסתעפות אחרת מעקרון זה היא נתינת הצדקה בעד המתים והזכרתם בתפילה, בדרך כלל סמוך לקריאת התורה. תפילות מסוג זה הן 'זכור' ותפילת 'אב הרחמים'. לנושא זה הוקדש המאמר: S. Freehof, 'Hazkarat Neshamot', *HUCA* 36 (1965), pp. 179–190. המעלה שאלות היסטוריות מרובות ותשובות מועטות. חלק מן המקורות העיקריים נשמט מאתו: ראה החלק האחרון של סימן תקלט בשו"ת הרשב"א ח"ו, ד"ה 'ומה שאנו נוהגים', והמקורות האיי"ם הקדומים (שאינם לפנינו) שהזכיר שם. קשה לדעת, מי הוא בעל הקטע הזה, ואפשר שהוא מחבר ספר 'ארחות חיים'. המקורות הקדומים שהביא בעל הקטע נזכרו כבר בספר שבלי הלקט, סימן פא, ואפשר שמשם לקחם. מאמר חשוב בנושא העקרוני כתב I. Levi, 'La commémoration des morts dans le Judaïsme', *REJ* 29 (1894), pp. 43–60. אוסף מקורות נרחב אך לא שיטתי מדברי ראשונים ואחרונים בסוגיה זו אפשר למצוא בספר 'תורה שלימה' לרב מ"מ כשר, טז, ירושלים — ניו יורק תשט"ו, סימן יט.

¹⁰ י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 58–59. ידידי פרופ' ד' שפרבר העיר לי, כי אפשר שבכך יובן גם מקור הכריעה המקובלת כיום בעת אמירת 'ברכו', שאין עניינה ברור ואין כמותה נוהגת ב'ברכו' שבקריאת התורה. אין הכריעה נזכרת בשום מקור קדום, מלבד ספר ארחות חיים בן המאה ה"ד.

¹¹ ח' גוגנהיימר, 'פורס על שמע', מוריה יג, גל' ה-ו (סיון תשמ"ד), עמ' פט.

המנהג... שהיה קיים בכל קהילות אשכנז נשאר היום רק בקהילות המתפללות כמנהג עלזס, שם נהוג שאחרי התפילה בלחש מכבדים אכל אחד והוא אומר חצי קדיש וברכו, ורק אחר כך מתחיל הש"ץ בחזרת הש"ץ. כשגדלתי בק"ק בזל היה זה המנהג הקבוע כל יום חול... וזה למדתי ממורי הראשון, ר' ישראל ווערצבערגער ז"ל, שהפריסה על שמע בספרות המנהגים האשכנזית הוא המנהג שלנו לומר חצי קדיש וברכו לפני חזרת הש"ץ, וזה חלק מדיני קדיש יתום... .

הקבלה מפתיעה זו שבין אמירת חצי הקדיש ו'ברכו' בראש התפילה ומיד עם סיומה (הפורמאלי-תיקני) שופכת אור רב על משמעותן הליטורגית הפנימית של שתי היחידות בעיני מתפלליהן האשכנזים.

בזה יתבאר עניין סתום נוסף הקשור בצומת-תפילה זה. בתוך תשובתו המפורסמת על סדר התקיעות של ראש השנה ותקנת רבי אבהו בזה (תמים דעים, סימן קיט) כתב רב האי גאון, בדרך-אגב, על מנהג רווח בקצת קהילות לומר פסוק 'והוא רחום' (תה' עח, לח) בתוך ברכת יוצר של שחרית. לעניין זה הקדיש מאמר מיוחד א' ביכלר,¹² אשר מצא עוד עדות אחת לקיומו של מנהג זה, והיא בספר המנהגים לרב אברהם ב"ר נתן מלוניל (מהד' י' רפאל, עמ' נט):

זה דבר פשוט כי אחרי שאמר החזן קדיש וברכו, כאילו התחילו ביוצר אור, ואין לספר אף לצרכי רבים, ולהוציא מאותן מקומות בספר שצועקים על חבריהם בזה¹³ ואח"כ מתחיל החזן והוא רחום לכפר עון זה, שהרי מפסיקין בין סדור השבח לתפילה לצרכי יחיד, ואח"כ אומר ברכו, ולא יתכן.

ביכלר שיער, כי קיים היה קשר אורגני כלשהו בין 'ברכו' ל'והוא רחום', ובעקבותיו יצא י' צימלס¹⁴ להביא מקורות נוספים, בעיקר מתחום ה'גניזה' ומנוסח פרס ותימן, לאמירתו של 'והוא רחום' במקום זה ובמקומות נוספים בתפילה, בעיקר לפני 'אשרי' בשחרית ובמנחה. הוא שיער, כי תפקידו של פסוק זה בפי המתפלל הוא להתנצל תיכף בראש התפילה על אי היכולת להתפלל בכוונת הלב כנדרש, וכי אין בתפילתו חלילה משום פתוי-שפתיים. זאת,

¹² A. Büchler, 'Le mot ויתקלס dans le Kaddisch', *REJ* 54 (1907), pp. 194-203

¹³ על כך ראה: א' אפטיבצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 436-437; י' זלוטניק, מעשה ירושלמי, ירושלים תש"ז, עמ' 7-36 ועמ' 101, ודברי ש' אסף, שם, עמ' 6-105. מנהגם היה לאפשר עיכוב התפילה בין 'ישתבח' ל'יוצר-אור'. אחרי הקדיש, ועל זה מוחה בעל ספר המנהגים. פירושו של אלבק הובא ע"י צימלס (לעיל, הערה 2). כאילו מילות "והוא רחום לכפר" שבמנהגים הם דברי בעל המנהג עצמו, המבקש כי ה' יכפר לאנשי ספרד על עוון זה, ואין הן מילותיו של החזן, אינו מניח את הדעת לאור ריבוי העדויות כעת על מנהג אמירת 'והוא רחום' בנקודה זו שבתפילה. נראה יותר, כי כוונתו דר-משמעית במתכוון, במובן המקובל על ביכלר ואלבק גם יחד. וראה גם: א' גרוסמן, 'ראשיותיו ויסודותיו של מנהג עיכוב התפילה', מלאת א (תשמ"ג), עמ' 199-219.

¹⁴ במאמרו (לעיל, הערה 2), עמ' תקלג-תקמב.

על סמך הקשרו המלא של הפסוק בספר תהלים (ויפתוהו בפייהם... ולבם לא נכון עמו... והוא רחום וכו') ודרך דרשתו בגמרא (בבלי תענית ח, ע"א). על כן העמידוהו לפני 'ברכו' — מקום ראשית התפילה בציבור — וגם לפני 'אשרי', שהוא מקום ראשית התפילה הפרטית ('פסוקי דזמרא'), ואח"כ גם בתוך 'הודו לה' וכו', כאשר נעשה הוא מקום ראשית התפילה.

על אף הקסם שברעיון זה, אפשר כי העניין פשוט יותר. 'והוא רחום' הינו שריד וחלק בלתי-נפרד מפסוקי תחנון הדומים לו, שאחדים מהם שרדו גם בנוסחאות שלנו, כפי שראינו לעיל וכפי שעדיין ניכר היטב מנוסח תפילת יהודי פרס¹⁵ שהביא צימלס עצמו, בה מחובר פסוק 'ד' הושיעה' וכו' עם פסוקי 'זכור רחמיו', המופיע ליד 'ברכו' גם בנוסחים שלנו. התפילה הצבורית החלה — בנקודת המעבר מאמירת הזמירות באופן פרטי — על-ידי אמירת תפילת תחנון אישית, שכללה פסוקי תחנון, מחווה של נפילת אפיים ותפילה אישית מעין-קדיש לתועלת המת, כל זאת במקביל להכרזת ה'ברכו' הצבורי מפי החזן ובאופן סימטרי לאמירת התחנון בנקודת הסיום של התפילה בציבור העתיקה, עם סיום תפילת י"ח. מאותה סיבה נשתמר הפסוק הזה, 'והוא רחום' (בלבד, או עם פסוק נלווה) גם בראש התפילה הפרטית של פסוקי דזמרא ונשתמר עוד, כשהוא צמוד ל'ברכו', גם במקומות אחרים. יש לשער, כי זו גם הסיבה לכך, שלפי רוב המנהגים אין אומרים פסוק 'והוא רחום' בשבת, שהרי אין אומרים בשבת בקשות כלל וגם לא סדר נפילת אפיים. על פי סברתו הנ"ל של צימלס קשה להבין, וכי בשבת גדולה יותר כוונת הלב של המתפלל?

סמך מעניין לדבר הוא מנהגם של יהודי תימן להקדים 'והוא רחום' גם ל'אשרי' שבראש הסליחות הנאמרות בין ראש השנה ליום כיפורים (ולומר אחריו קדיש). על מנהגם זה שאלו את רבי יהושע הנגיד, מצאצאי הרמב"ם¹⁶ ונימקוהו כך: 'זוהו הוא משום שהמנהג אצלנו שיקראו לפני התחנונים "והוא רחום", "תהלה לדוד" ואחרי זה קדיש, וסמכו בדבריהם על זה ש"והוא רחום", ו"תהלה לדוד", יקרא תחנונים'. המשיב, המתנגד לאמירת הקדיש (וגם לאמירת 'והוא רחום'), טוען בפני השואל: 'זוהו אשר טען בזה ש"תהלה לדוד" תחנונים — האם לא תסכים שכל מה שיאמר מאלו הבקשות והתחינות אחרי הקדיש הוא תחנונים...'

[כ]

גם בעצם תפיסת משמעו של מעשה המת נראה לי, כי יש מקום לחלוק על תפיסתו של גינצבורג. לדעתי, אין כוונת המעשה הזה לאמירת 'ברכו' בניגוד לקדיש דווקא, אלא משתקפת בו תפיסת 'ברכו' והקדיש כיחידה ליטורגית אחת, וכפי שאכן היו פני הדברים

¹⁵ E.N. Adler, 'The Persian Jews', *JQR* 10 (1898), p. 608. ראה עתה: ש' טל, נוסח התפילה של יהודי

פרס, ירושלים תשמ"א, עמ' 54–55.

¹⁶ א"ח פריימן — י' ריבלין, 'תשובות הרב ר' יהושע הנגיד', קבץ על יד, סדרה חדשה, ג (ת"ש), סימן ח.

אליבא דאמת בימים מקדם. קרוב לוודאי, כי מתחילה היה 'ברכו' צמוד תמיד לקדיש, כחלק הסיום הקבוע שלו. ישנן עדויות מספיקות לכך, כי בארץ ישראל, עוד במאות הז'–הח' לערך, אומרים היו 'ברכו' גם לפני תפילת העמידה של מנחה, בעקבות הקדיש, וכי היו חוזרים ואומרים אותו שלוש פעמים ביום גם לאחר התפילה, ושוב בעקבות הקדיש. דבר זה מפורש במסכת סופרים (מהד' היגר, י, ו): 'וכבר התקינו חכמים לחזנים לומר לאחר גאולה "יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם" [= "הא שמיא רבא מבורך לעלם"; היינו גרעין ה'קדיש' — ראה להלן] ואחריו "ברכו את ה' המבורך", כדי לצאת אותם שלא שמעו... ונהגו אנשי מערב ואנשי מזרח לאומרו לאחר עושה השלום בשלש תפילות של י"ח, גזירה משום הנכנסין והיוצאין...¹⁷ עולה מכאן בעליל, כי נוהגים היו לאומרו גם לפני המנחה — שאם לא כן מה 'נכנסין ויוצאין' שייך בזה — וברור כי ראו את הקדיש ו'ברכו' כיחידה ליטורגית אחת.

ראיה נוספת מן הקטע הקדום שהדפיס מאן¹⁸ — והוא חושבו על סדר רס"ג (אך אינו כן) — שבו נאמר, כי החזן מחליף את "בעל הזמירות" לפני התיבה לאחר אמירת 'ישתבח' אך לפני הקדיש, אשר הוא אומרו יחד עם 'ברכו'. וכך הוא בכל הסדורים הקדמונים ובראשונים התלויים בהם, למשל, בספר 'אשכול' (מהד' אלבק, עמ' 12 והערה 5) ועוד הרבה. והרי אם טעמו של הקדיש הוא כדי להפריד בין שתי חטיבות התפילה, כפי הדעה המקובלת (ראה להלן), הרי שצריך היה לאומרו החזן הראשון בעל הזמירות, ולא חבריו בעל תפילת יוצר, שהיה צריך לכאורה לפתוח את חלקו הוא ב'ברכו' דווקא.¹⁹ אגב: ברוב הקטעים הארץ-ישראליים שהדפיס מאן שם, חסרים לגמרי גם הקדיש וגם 'ברכו', וכבר התחבט מאן בהסבר דבר זה. אלא שגם מן ההיעדרות המשותפת הזו יש לנו ללמוד, אגב הילוכנו, על הקשר האורגני שבין שתי היחידות, קשר שמכוחו יש לראות את שתיהן כיחידה ליטורגית אחת.²⁰ אליבא דאמת, ידועה גם הסיבה שבגללה נזדווג הקדיש אל 'ברכו', וממנה נלמד כי לא 'ברכו' הוא שנסתפח אל הקדיש, בבחינת סיום-טפל אליו, אלא הקדיש — המקורי והקצר, כמובן מאליו — הוא שנזדווג למלא תפקיד של פתיחה לאמירת 'ברכו', שהיא העיקר שבהם.

¹⁷ ראה: ש' טל, 'בענין "ברכו" אחרי אמירת קדיש בתרא', סיני עט (תשל"ו), עמ' קפח–קצא.

¹⁸ J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *HUCA* 2 (1925), p.22

¹⁹ וכבר נשאלה שאלה זו על ידי הראב"ן בפירושו לתפילות (=סדור רבנו שלמה, מהד' מ' הרשור, ירושלים תשל"ב, עמ' עח): 'קדיש זהו סיום של פסוקי זמרה, לפיכך לא היה דין להפסיק בין פסוקי זמרה לקדיש זה. ותמיה אני איך נתנו ראשונים ונהגו להושיב ש"ץ בין פסוקי דמרא ובין קדיש זה...'. ולא השיב.

²⁰ בבקרתו של מ' ברויאר על ספרו של א' ורנר, *A Voice Still Heard*, שנדפסה בקרית-ספר נד (תשל"ט), מצאתי בעמ' 578 את המשפט המפתיע הבא: 'בניגוד לאלבוגן ואיוונשטיין, שעליהם הוא [=ורנר] מסתמך בלא דין, טוען המחבר שהפונקציה של חצי-קדיש היא לשמש סיום לחטיבות שלימות שבתפילה, ואין לך טעות גדולה מזו. חצי קדיש פותח [ההדגשות במקור], בדרך-כלל, את חטיבות התפילה, כגון קריאת שמע של שחרית, תפילת מוסף, מנחה, נעילה'. אצל אלבוגן לא מצאתי הבעת דעה בשאלת תפקידו של החצי-קדיש. מכל מקום ודאי שהצדק עם ברויאר בזה, אף שאין זו הדעה המקובלת לא בספרות הרבנית ולא במחקר.

במסכת סופרים הנ"ל ראינו כי: 'התקינו חכמים לחזנים לומר לאחר גאולה "יהי שם ה' מבורך" (תה' קיג, עב) ואחריו "ברכו את ה' המבורך"...', כלומר: שהקריאה 'יהי שם ה' מבורך' היא הפתיחה הנחוצה ל'ברכו'. ואכן, במסכת סופרים עצמה (שם יח, י) נקבע, כי בליל ט' באב 'אין אומרים לא "ברכו" ולא "יהי שם"'. ואף שאפשר לומר אולי, כי הכוונה כאן היא לעניינה בנוסח זה ('יהי שם') שלאחר ה'ברכו', הרי זה דוחק גלוי, שאם אין אומרים 'ברכו' מה מקום יש לעניה של אחריו, וזה דבר שאין צריך לאומרו. ודאי שהכוונה כאן היא למעט את אמירת 'יהי שם' שלפני ה'ברכו', כדי שלא נאמר כי די לנו בביטול אמירת ה'ברכו' בלבד. יש לשים לב לכך, כי מרכזו של הקדיש, החלק שהציבור כולו חוזר עליו בקול, הוא המשפט: 'יהא שמיא רבא מברך' וכו', שהוא תרגומו הארמי של הפסוק הנ"ל בתהילים.²¹ יש לשער אפוא, כי בדרך זו שימש גרעין הקדיש כפתיחה הנחוצה לאמירת 'ברכו', אם שקבעוהו מתחילה שם למטרה זו, אם שמצאוהו מתאים לתפקיד זה לאחר שכבר עמד שם מסיבה אחרת. ואפשר גם שהביאוהו מן החוץ.²²

נראה לי, כי כבר בתקופה קדומה, סמוך למאה ה"א, ניתק הקדיש מהקשרו אל ה'ברכו', והשנים הפכו ליחידות עצמאיות, היכולות לבוא כל אחת לבדה. אט-אט נשתקע תפקידו של הקדיש כנוסחת הפתיחה ל'ברכו', עם הרחבתו ההדרגתית לממדיו כחצי-קדיש וכקדיש-שלם לסוגיו, ואז הוצרכו חכמי ישראל לחדש כמה טעדי כדי לפרנס את סיבת אמירתם של שבעת הקדישים שבתפילה (אחר פסוקי-דזמרא, אחר י"ח, אחר קריאת התורה, אחר קדושא דסידרא, אחר קריאת מזמור או פרק, אחר ברכות קריאת-שמע של ערבית ואחר תפילת ערבית), שרובם מנותק היה כבר לגמרי מסמיכותו ל'ברכו'. על כן חידשו לומר, כי הקדיש קשור אל שלפניו דווקא, וכי הוא מסיים חטיבת תפילה מוגדרת ומציין את 'נפרדותה' ממה שאחריה,²³ תיאור ההולם כמובן את תפקידו הליטורגי של הקדיש המורחב שבידינו כיום. אכן, בימי רש"י לא נפוץ עדיין הסבר זה, ככל הנראה, וראה מה שכתב בפירושו לתלמוד (בבלי מגילה כג, ע"ב), בענין הפורס על שמע: 'מנין הבא לבית הכנסת לאחר שקראו את שמע, עומד אחד ואומר קדיש וברכו'.²⁴ ומה לו להקדים ולומר קדיש, והרי בני מניין זה לא אמרו כלל פסוקי-דזמרא ואינם צריכים כלל לסיים חטיבה זו.

²¹ על השוויון רבא=שר, נשיא, מלך וכד', ראה א"ש רוזנטל, 'הכתובת מגבעת המבחר', פרקים ב (תשל"ד), עמ' 316, הערה 78. התרגום שלפנינו אינו בדיוק כך.

²² על הקדמת 'יהא שמיא רבא' ל'ברכו' עפ"י מסכת סופרים עמד: L. Leibrich, 'The Invocation to Prayer at the Beginning of the JQR 39 (1949), pp. 285-290, 401-412. אלא שהוא מפרש דבר זה כחלק ממערכת העניות לברכו, ובעקבותיו של גינצבורג הנ"ל. ומ"מ לא עמד על הקשר הדברים לקדיש בכלל ולקדיש יתום בפרט.

²³ ראה שבלי הלקט, מהד' ש' מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 149-150.

²⁴ והשווה תשובת רש"י, מהד' י' אלפנביין, ניו יורק תש"ג, סימן צב: ספר הסדרים, סימן מד; שם לא קבע רש"י מנין יתחיל.

[ג]

ניתנה ראש ונשובה אל מנהג אמירת 'ישתבח ויתפאר' הנ"ל בעת אמירת הש"ץ 'ברכו'. שקלנו את האפשרות, כי היתה זו תפילתם האישית של היחידים, ברוח ספור רבי עקיבא ובסגנון הקדיש, ושימשה למטרות דומות גם בפיהם. יש להוסיף, כי ממעלותיו של סדור זה היא גם האפשרות שניתנה בכך לקטנים, שטרם הגיעו לגיל מצוות, לזכות את מתייהם בתפילתם כחלק מאמירת הקדיש הציבורי, אף שאינם יכולים מצד הדין לעבור לפני התיבה בפני הרבים. וזאת בתקופה שיתומים קטנים היו דבר שכיח הרבה. אמנם, מלשון המעשה של רבי עקיבא אין שום הכרעה בשאלת גיל הילד, ואפשר שהמעשה ההוא היה בקטן שלא הגיע עדיין למצוות, כפי דעת קצת פוסקים וכמבואר להלן. אך רוב הפוסקים שללו אפשרות זו, אסרו על הקטן לרדת לפני התיבה, וביקשו תחליף דומה, ככל האפשר, בשביל אותם קטנים ונפטריהם המצפים לתפילתם.

מנהג קדום היה באשכנז 'לעבור לפני התיבה במוצאי שבת אדם שאין לו אב או אם לומר "ברכו" או קדיש' (מחזור ויטרי, עמ' 113). מנהג זה נשכח במאות שלנו, אך זכרו בספרות הרבנית נשתמר במקומות אחדים, ומהם נוכל ללמוד יותר פרטים על עניינו. בספר 'לקט יושר' (חלק א, ברלין תרס"ג, עמ' 56) נאמר: 'פעם אחת במוצאי שבת לא היה בבית הכנסת שלו [=של ר' ישראל איסרליין] חזן שאין לו אב או אם, ואמר לי עמוד והתפלל אע"פ שיש לך אב, שאין איסור בדבר, כי תפילת ערבית לא נתקן ליתומים'. הרי לך כי עוד בתקופה מאוחרת זו החזיקו רבים באשכנז במנהג הישן להעביר יתום דווקא לפני התיבה בתפילת ערבית של מוצאי שבת (להלן). והיה הדבר פשוט בעיניהם כל כך, עד כי סברו לבטל תפילת מעריב של מוצאי שבת בציבור אם לא ימצא להם חזן יתום. מצטרף לכאן מוטיב נוסף, שלא יאמר קדיש מי שאינו יתום מאב ואם יחד, כי בהיות אחד ההורים, והאב בפרט, חי, קפידא היא שלא יאמר הבן שום קדיש יתום על ההורה השני, ולא כל שכן שלא יאמר קדיש סתם שלא לצורך. גם הקפידו שלא לירד לפני התיבה במוצאי שבת מי שאביו חי, וזאת מבלי קשר מודע לעניין הקדיש, כי עצם תפקיד זה של ש"ץ במוצאי שבת נועד כולו ליתומים, על-פי המסורת הנ"ל, והיה בזה משום סימן רע למי שאינו יתום. וראה: המהרי"ל השיב לשואליו: ²⁵ 'הא ודאי פשיטא דאין להם לירא לאותם שהוריהם בחיים מלומר קדיש או להתפלל במוצאי שבת, ואדרבא שפיר קעבדי וקורת רוח למתים בהארכת 'ברכו' במוצאי שבת...'. צא ולמד עד כמה נפוץ היה ביניהם המנהג להוריד יתום לפני התיבה במוצאי שבת. ייחודה של תפילת ערבית במוצאי-שבת מקורו באמונה האשכנזית הקדומה והמושרשת, שזהו זמן חזרת המתים אל ייסורי הגיהנום לאחר מנוחת השבת. הארכת השבת על-ידי 'משיכת' תפילת הערבית בניגונים ואמירות וכד' משהה מועד זה במקצת, ולעת כזאת

²⁵ שו"ת מהרי"ל החדשות, מהר"י סץ, ירושלים תשל"ז, סימן כח.

מתבקשת תפילת היתום לעזרת אביו.²⁶ מנהג האשכנזים 'למשוך' תיבת 'ברכו' של מעריב של מוצאי שבת בניגון ובסלסול כבר נודע מאמצע המאה הי"א, כעדות ר' אליעזר מוורמייזא: 'במוצאי שבת... מיד החזן או' ברכו במשך גדול מפני שהנשמות חוזרות לגיהנם לאחר מיכן, ובעוד שמושך אינם חוזרים... וכן שמעתי שר"א בן רבנא משולם הגדול הוא היה חזן והיה מושך ברכו בכל כוחו...' (אור זרוע ח"ב, דף כד, סוף סימן פט).

ייתכן כי דברי מחזור ויטרי הנ"ל הינם המקור הראשון המזכיר אמירת קדיש בהקשר ליתום דווקא.²⁷ את דברי ה'סתם' שבמחזור ויטרי יש לקבוע כמאה שנה ומעלה לפני זמן האור-זרוע, ומן המשפט הקצר שהבאנו למעלה עולה, כי הקפידו לקשור בין אמירת הקדיש לבין היתום, לפחות בתפילת מעריב של מוצאי שבת. לשון הויטרי ('לומר "ברכו" או קדיש') מלמדת לכאורה, כי עדיין מקובל היה אז לראות באמירת 'ברכו' מפי היתום תחליף נאות לקדיש (אולי לקטנים?), וזאת ברוח מעשה דרבי עקיבא הנזכר לעיל, ועל-פי הנוסחאות שהיו בידם. על אותה תקופה העיד האור-זרוע עצמו בשם רבי אליעזר רבו (ולא מצאתי זאת בספר 'הרוקח'), כי בצרפת לא הקפידו כלל מי יאמר את הקדיש שלאחר 'אין כאלהינו', יתום או שאר כל אדם, ונראה על כן, כי ראשית אמירתו של קדיש-יתום בתפילה, כחובה ליטורגית קבועה, היא באשכנז-צרפת, במחצית הראשונה של המאה הי"ב, ובתפילת מעריב של מוצאי שבת דווקא וכתחליף לאמירת 'ברכו', שהיא אמירתם המקורית של היתומים מקדמת-דנא, בין יתומים קטנים ובין גדולים.

גלגול עממי יותר של מנהג מוצאי-שבת זה ידוע לנו מספר דווקא. לאחרונה נתפרסמה תשובה²⁸ של הרב יצחק די ליאון, שחי כשני דורות לפני גירוש ספרד, על שאלת הרב יוסף אבודרהם בעניין 'שהקטן אומר קדיש וברכו על אביו'. הוא אוסר זאת לחלוטין, כי אין עושין את הקטן סניף לעשרה, ואפילו אם יעשוהו סניף, כדעת רבינו תם, בוודאי לא יוכל להוציא אחרים ידי חובתם. תשובה זו הובאה בצורה תמציתית בספר 'בית יוסף' לרב יוסף קארו (או"ח, סימן נג), בלשון זו: 'ושמעתי שהרב ר' יוסף אבודרהם קרא תגר על מנהג זה, שנהגו הקטנים לירד לפני התיבה במוצאי שבתות, והסכים על ידו הרב הגדול מה"ר יצחק די ליאון לבטל המנהג'. כעת מונחת התשובה לפנינו במקורה, ומתעוררת השאלה המעניינת שהציגה המהדיר שם, מנין לקח ר' יוסף קארו את הידיעה, כי מדובר במעריב של מוצאי שבת דווקא? אולם באמת מוכח המנהג מתוכו, ור' יוסף קארו ידעו מן החיים ולא מן הספרות, שכן נהגו בו גם בקהילות הספרדים, בלי ספק בהשפעת האשכנזים, אלא שהם

²⁶ ראה: י"ל אבידע, 'מאגדות השבת ומנהגיה', סיני כה (תש"ט), עמ' רעו-רפז; שם, כו (תש"י), עמ' עה-פט.

²⁷ על ענין קדיש-יתום בדרך-כלל, ראה: אנ"צ רות, 'אזכרה, הפטרה וקדיש יתום', תלפיות ז (תשכ"א), עמ' 369-381. המאמר היסודי עדיין הוא של צ' קארל, 'הקדיש', השילוח לה (תרע"ה), עמ' 36-49, 426-430, 521-527 (הופיע גם כחוברת מיוחדת, הוצאת סנונית, לבוב תרצ"ה).

²⁸ י"ש שפיגל, 'תשובת ר' יצחק די ליאון אל ר' יוסף אבודרהם', סיני פג (תשל"ח), עמ' קפא-קפג.

חידשו, כי יתום לצורך זה הוא אף קטן שלא הגיע למצוות, וזאת למדו ממעשה רבי עקיבא דלעיל. וכך אומר במפורש הרב אבודרהם: 'שהחכם שם טוב נ' שם טוב הורה להם היתר בדבר, והוא סומך על ההוא עובדא דר' עקיבא...'. ולא קשה היה להם הדבר מצד ההלכה, מפני שהסכימו לצרפו סניף לעשרה על-פי שיטת רבינו תם והוסיפו, כי יוכל להוציא גם אחרים בתפילה זו, שהרי תפילת ערבית מכל-מקום אינה אלא תפילת-רשות, ואין הש"ץ נחוץ בה, מעיקר הדבר, כלל. ולא רחוק לשער, כי גם המעשה שהיה במנוסקה בשנת 1324, באחד מעשרת ימי תשובה של שנת פ"ה, ושעליו הובאו האשמים לדין בפני ערכאות המקום,²⁹ אף הוא כיתום היה ובתפילת ערבית של מוצאי שבת. לפי העדויות שניגבו בפני ערכאותיה של אותה עיר, נתכנסו המתפללים לתפילת הלילה בשעה השנייה של האשמורת הראשונה, כלומר: לתפילת ערבית,³⁰ ולפני התיבה עבר ילד קטן. דבר זה עורר את זעמו של אחד המתפללים, שמחה על כך באומרו: 'אין זה יאה ואף לא כשר שילדים יגידו את התפילה אשר אותה חייב לומר אדם זקן ורגיל'. המשפט החל ביום 25 לספטמבר, שהיה אז יום ג' בשבוע. לפי הפרוצדורה הרגילה (ראה דבריו של המהדיר שם) היו המשפטים נערכים תוך יום או יומיים אחר זמן האירוע, מה שמקרב אל הדעת את החשערה, שמעשה זה אירע בליל מוצאי שבת. מדובר אם כן שוב באותו מנהג שראינוהו לעיל, להוריד יתום קטן לפני התיבה לתפילה זו.

J. Shatzmiller, 'Tumultus et Rumor in Synagoga', *AJS Review* 2 (1977), pp. 227-255 ²⁹
 ולא 'תקון-חצות' כהצעת שצמילר שם. בתקון חצות אין צבור ואין שליח צבור, וכל המאורע לא ייתכן. ³⁰